

Culturele conventies, zekerheden en kritische reflectie.

Martin Stokhof
ILLC/Afdeling Wijsbegeerte, Universiteit van Amsterdam
Department of Philosophy, Tsinghua University, Beijing
M.J.B.Stokhof@uva.nl

Ontvangen: 22 april 2020

Te verschijnen in: Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte, 2021, Vol. 113

In zijn artikel “Groepsidentificatie en cognitie” betoogt Marc Slors dat alledaagse culturele conventies cruciaal zijn voor het creëren en instandhouden van groepsidentificatie. Het conventionele karakter zorgt voor cognitieve “*offloading*”, waardoor groepsidentificatie en wat daarmee samenhangt, zoals collectieve intentionaliteit en collectieve handeling, mogelijk worden zonder dat er een (al te groot) beroep moet worden gedaan op intensieve en vaak langzaam werkende cognitieve processen.

Deze analyse van de wijze waarop groepsidentiteit tot stand komt, gehandhaafd wordt en verandert, vormt een nieuw en veelbelovend perspectief op een hele reeks van kwesties. Een daarvan is integratie en multiculturalisme. Hier, zo stelt Slors, is inzicht in het karakter en de formerende rol van culturele conventies een sleutel voor een beter begrip van wat er speelt, en daardoor een goed uitgangspunt voor nieuwe oplossingsstrategieën.

In een aantal opzichten doen de culturele conventies die Slors centraal stelt denken aan wat Wittgenstein ‘zekerheden’ noemt (Wittgenstein 1969). In zijn analyse van G.E. Moore’s argumentatie tegen radicaal scepticisme komt Wittgenstein tot de conclusie dat aan onze epistemische praktijken, die van alledag en die van de wetenschap, iets ten grondslag ligt dat van andere aard is dan de overtuigingen die we in dergelijke praktijken formuleren, verdedigen en rechtvaardigen, betwijfelen en weerleggen. Zekerheden zijn ongefundeerd, worden niet betwijfeld maar ook niet gerechtvaardigd. Ze worden zelden geformuleerd maar komen vooral tot uitdrukking in ons handelen. Als zodanig vormen ze wat Wittgenstein, met een wellicht wat ongelukkige term, een ‘wereldbeeld’ noemt (Wittgenstein 1969). En zo’n wereldbeeld vormt een kader dat praktijken mogelijk maakt.

Deze kenmerken van zekerheden lijken op die welke Slors aan culturele conventies toekent, inclusief de cognitieve offloading die ze mogelijk maken. En net als bij de culturele conventies van Slors speelt bij de zekerheden van Wittgenstein vertrouwen een belangrijke rol. Die rol wordt wel anders aangeduid. Waar Slors er op wijst dat culturele conventies vertrouwen tussen mensen mogelijk maken, ligt bij Wittgenstein de nadruk op vertrouwen als voorwaarde voor het verwerven van zekerheden (Wittgenstein 1969; zie ook Herzberg 1988, Lagerspetz 1998, Moyal-Sharrock 2004).

In wat volgt wil ik de vergelijking tussen de conventies van Slors en de zekerheden van Wittgenstein op één punt uitwerken om op basis daarvan een vraag te formuleren over de toepassing die Slors ziet voor zijn analyse op de problematiek van integratie en multiculturalisme.

Dat punt betreft de structuur van de zekerheden die het kader vormen van onze praktijken. Het is duidelijk dat Wittgenstein zekerheid niet karakteriseert in termen van inhoud. Als we kijken naar de voorbeelden die hij geeft, dan zijn die van heel uiteenlopende aard: feiten omtrent de natuur, de geschiedenis, simpele wiskunde, perceptuele ervaringen, het kennen van je naam, ... Een zekerheid is dus allereerst iets dat als zodanig functioneert. Dat maakt zekerheden ook veranderlijk. Dat betekent overigens niet dat wat als zekerheid functioneert arbitrair is. Wittgenstein wijst op een aantal plekken in zijn latere werk, op wat we kunnen noemen 'externe beperkingen': de constantheid van de natuur, bijvoorbeeld, inclusief onze eigen menselijke natuur, vormt zo'n beperking. Het dwingt niet één wereldbeeld af, maar maakt sommige mogelijke wereldbeelden betere kaders voor praktijken dan andere. Er is dus sprake van pluralisme.

Maar ook de zekerheden van één wereldbeeld vormen geen homogene verzameling: er zijn er die makkelijker veranderen, of te veranderen zijn, dan andere. Object-permanentie, bijvoorbeeld, is dusdanig basaal dat we ons verandering niet kunnen voorstellen; en voor elementaire rekenkunde geldt dat wellicht ook. Maar andere zekerheden zijn wat makkelijker te op te geven: bijvoorbeeld, dat de aarde plat is, of rond; of dat ik Martin Stokhof heet. En bij weer andere hangt het af van de plek die ze innemen: bijvoorbeeld, dat de aarde langer bestaat dan zesduizend jaar. Kortom, zekerheid is heterogeen, qua 'inhoud', qua oorsprong, qua veranderlijkheid.

Voor sommige auteurs is dat reden om een tweedeling te postuleren. Sommige zekerheden vormen 'scharnieren': dat zijn de zekerheden die niet veranderlijk zijn. En andere zekerheden zijn dat wel (Moyal-Sharrock 2004). Het onderscheid vormt de basis van de zogeheten 'hinge epistemology', die de laatste jaren grote vlucht heeft genomen (Coliva 2015, Coliva & Moyal-Sharrock, 2016). Of er in Wittgensteins werk over zekerheid zelf voldoende aanknopingspunten zijn voor zo'n categoriaal onderscheid kan betwijfeld worden. En sowieso is de latere Wittgenstein niet erg geneigd om zaken van elkaar te scheiden in aparte categorieën. Zijn interesse gaat juist uit naar 'intermediate cases' (Wittgenstein 2009).

Men kan daarom, denk ik, goed volhouden dat we niet te maken hebben met een tweedeling, maar met een continuüm, of, nog beter gezegd, met continuïteiten en breukvlakken. Zekerheid is niet wat het is, zekerheid verandert, hier makkelijk en (relatief) snel, op andere punten niet of slechts heel langzaam. En wat er verandert en de snelheid waarmee dat gebeurt kan verschillen: tussen gemeenschappen op eenzelfde moment in de tijd, binnen een gemeenschap op verschillende momenten in de tijd, tussen individuen binnen een gemeenschap.

De zekerheden die samen een wereldbeeld vormen hebben dus een structuur die gebaseerd is op een (geparametriseerde) comparatieve relatie: sommige zekerheden zijn dieper verankerd dan andere (voor een individu, een groep). Dat kan te maken hebben met het tijdstip waarop en de redenen waarom iets tot een zekerheid geworden is. Het kan ook gerelateerd zijn aan hoe centraal een zekerheid is, d.w.z., hoeveel andere zekerheden ermee samenhangen.

Omdat de structuur van verankering niet voor ieder individu of voor iedere (deel)gemeenschap hetzelfde is, kunnen er situaties ontstaan waarbij zekerheid verandert

voor de een maar niet voor de ander. Er zijn dan breuken en continuïteiten van sterk op elkaar lijkende, maar feitelijk niet identieke stelsels van zekerheid. Zulke verschillen kunnen soms makkelijk over het hoofd worden gezien totdat er zich een situatie voordoet waarin ze van belang worden. Dat kan resulteren in wat wel wordt aangeduid als ‘diep disagreement’ (de term gaat terug naar Fogelin 1985; zie Ranalli 2018 voor een overzicht, en Pritchard 2018 voor de connectie met Wittgensteins werk).

Zekerheid is dus gelaagd, en dat doet een aantal vragen rijzen over de culturele conventies van Slors: Is daar sprake van eenzelfde gelaagdheid in de inbedding? Zo ja, is dat gecorreleerd aan verschillen in de wijze waarop conventies worden aangeleerd en de rol die vertrouwen speelt? En hoe zit het met veranderbaarheid van conventies? Is die op vergelijkbare wijze gedifferentieerd als bij zekerheden? Is er zoiets als ‘diep disagreement’ bij culturele conventies?

Net als zekerheden veranderen culturele conventies natuurlijk op allerlei manieren. Veranderingen in de natuurlijke omgeving vragen om aanpassingen, en vele daarvan verlopen op een tijdschaal die bewustzijn ervan, laat staan actieve beïnvloeding, simpelweg niet mogelijk maakt. Weer andere veranderingen zijn het gevolg van verschuivingen in economische en politieke omstandigheden waarvan men zich weliswaar bewust kan zijn, maar waarvan de doorwerking op de culturele conventies die de groep bepalen waarvan men deel uitmaakt dusdanig complex is dat de precieze causaliteit zich aan het oordeel onttrekt. Op dit punt wordt groepsidentiteit in termen van culturele conventies een kwestie van heel precieze nadere bepaling: als we over het hoofd zien dat er binnen de conventies van een groep bepaalde breuken zitten, zien we ook een bron van misverstand en conflict over het hoofd.

Slors betoogt dat de centrale rol van culturele conventies een ander licht werpt op het omgaan met culturele verschillen tussen groepen. Een van de problemen die bij het hanteren van dergelijke verschillen naar voren komt is dat ze vragen om rolcoördinatie, een vorm van multitasking waar mensen niet goed in zijn. Beter is het, aldus Slors, om hier in te zetten op ‘blootstelling’ op een wijze die niet vraagt om actieve reflectie: “Idealiter zouden deelnemers langzaamaan vertrouwd moeten raken met elkaars conventies, zonder dat de druk op onze multitasking capaciteiten te groot wordt.”

Deze stellingname lijkt aantrekkelijk, maar roept ook wel vragen op. Is dit niet een vorm van “nudging”? Over de ethische implicaties van “nudging” als een veranderingsstrategie is veel te doen (zie Schmidt en Engelen 2020 voor een overzicht). Nudging, zo stellen critici, is een inbreuk op autonomie van het individu in het stellen van doelen en het kiezen van handelingen om die doelen te bereiken, en doet daarmee afbreuk aan de integriteit en waardigheid van het individu. Een ander bezwaar is dat nudging kan leiden tot manipulatie die verderstreckende gevolgen heeft dan de oorspronkelijke doelstelling van het nudging proces. Deze overwegingen lijken, *mutatis mutandis*, ook relevant voor nudging die betrekking heeft op groepen.

De discussie hierover is complex. De aangestipte bezwaren lijken wellicht redelijk, maar betekent dit dat iedereen/iedere groep kan eisen gevrijwaard te blijven van confrontatie met andere identiteiten/meningen/culturen? Deze discussie houdt de westerse universitaire wereld al een tijdlang in zijn greep. Hier kan men tegenoverstellen dat het bevragen van de

eigen culturele conventies, en het op die manier ter discussie stellen van de eigen identiteit, een intellectuele vereiste is. ‘Confirmation bias be damned’, we hebben de plicht te trachten beter te zijn: nudging: nee, reflectie: ja.

Hiermee wil ik natuurlijk niet zeggen dat blootstelling aan de conventies van andere groepen niet nuttig is. Als we kijken naar opvoeding, bijvoorbeeld, hebben we te maken met een andere situatie. Identiteit moet eerst worden gevormd alvorens ze kan worden bevraagd, en, zoals Wittgenstein op een aantal plaatsen betoogt, vertrouwen is de noodzakelijke voorwaarde voor leren, zeker in de eerste stadia van socialisatie en opvoeding. Het soort rationaliteit dat we wellicht van volwassenen kunnen vragen, is bij jonge kinderen nog niet voorhanden, en blootstelling aan andere conventies lijkt hier eerder een zaak van noodzakelijke verrijking dan van impliciete dwang. Hier is dus zeker een rol voor blootstelling weggelegd. Maar leren is gebaseerd op vertrouwen en het vertrouwen dat anderen in ons hebben kunnen wij beschamen. Om ons daartegen te vrijwaren lijkt er toch geen andere oplossing dan “*cognitive loading*”: kritische reflectie, het bevragen van de eigen vooronderstellingen en conventies, er lijkt geen andere weg te zijn om zicht te krijgen op hoe we onszelf en de ander zien, of het nu is om dat te veranderen of om het te rechtvaardigen.

Een andere overweging is dat inzicht in de complexiteit van de culturele conventies en in hun diversiteit in termen van verankering, een voorwaarde lijkt te zijn voor een bestendige verandering en voor de flexibiliteit die nodig is om met veranderende omstandigheden om te gaan. Of dat via blootstelling alleen bewerkstelligd kan worden lijkt betwifelbaar, dus ook daar lijkt complementair daaraan een rol voor kritische reflectie weggelegd.

Maar dan wel van een specifieke soort. ‘Confirmation bias’ speelt vooral daar een rol waar we een stelling innemen, waar we een verklaring menen te hebben, waar we een onderscheid maken tussen waar en onwaar, tussen correct en incorrect. Dat gebeurt in het leven van alledag voortdurend, het is de ‘bread and butter’ van de wetenschap, en ook veel filosofie wordt erdoor gekenmerkt. Dat is dus niet het soort reflectie dat hier gevraagd wordt. Wat hier nodig is, is een ‘philosophie pauvre’: een bescheiden, aarzelende, kritisch zelf-reflectieve manier van denken die suggereert, observeert, vraagt; niet een die beweert, stellingen betreft, visies verdedigt. Zo’n filosofie biedt tegenwicht aan optimistische projecties over de toekomst door middel van simpele observaties over het heden: het menselijk tekort, ons falen om aan onze normen te voldoen en onze nooit eindigende wil om dat te blijven proberen. Juist voor zo’n filosofie lijkt me óók een rol weggelegd als het gaat om het identificeren, begrijpen, en eventueel veranderen van de culturele conventies die centraal staan in de analyse van Marc Slors.

Bibliografie

- Coliva, A. (2015) *Extended Rationality. A Hinge Epistemology*. Palgrave MacMillan.
Coliva, A. en D. Moyal-Sharrock (red.) (2016) *Hinge Epistemology*. Leiden: Brill.
Fogelin, R. (1985) The logic of deep disagreements. *Informal Logic* 7, pp. 1-8.
Hertzberg, L. (1988) On the Attitude of Trust. *Inquiry* 3, pp. 307-322.
Lagerspetz, O. (1998) *Trust: The Tacit Demand*. Dordrecht: Kluwer.

- Moyal-Sharrock, D. (2004) *Understanding Wittgenstein's On Certainty*. Londen: Palgrave.
- Moyal-Sharrock, D. (2015) Wittgenstein on forms of life, patterns of life, and ways of living. *Nordic Wittgenstein Review* 4, pp. 21-42.
- Pritchard, D. (2018) Wittgensteinian Hinge Epistemology and Deep Disagreement. *Topoi*.
- Ranalli, C. (2018) What is Deep Disagreement? *Topoi*.
- Schmidt, A.T. en B. Engelen (2020) The ethics of nudging: An overview. *Philosophy Compass*, 15(4), e12658.
- Wittgenstein, L. (1969) *Über Gewißheit. On Certainty*. Oxford: Blackwell.
- Wittgenstein, L. (2009). *Philosophische Untersuchungen. Philosophical Investigations*. Herziene vierde editie. Oxford: Blackwell.

Over de auteur

Martin Stokhof is emeritus hoogleraar taalfilosofie aan de Universiteit van Amsterdam, en parttime Jin Yuelin professor of logic aan Tsinghua University in Beijing. Hij publiceerde over onderwerpen in de formele semantiek en pragmatiek, en de filosofie van de taalwetenschappen, en over het werk van Ludwig Wittgenstein.